

Prace Filologiczne 2024 (79): 129–144

ISSN 0138-0567; e-ISSN 2720-5037

Copyright © by Magdalena Klapper, 2024

Creative Commons: Uznanie autorstwa 4.0 (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode.pl>

<https://doi.org/10.32798/pf.1452>

MAGDALENA KLAPPER

Instytut Języka Polskiego, Polska Akademia Nauk

magdalena.klapper@ijp.pan.pl

<https://orcid.org/0000-0003-3085-339X>

NAWIEDZION... ZNAMIENTĄ NIEMOCĄ.
OKREŚLENIA OSÓB DOTKNIĘTYCH CHOROBA
LUB NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ W NAJSTARSZYCH
ZABYTKACH POLSZCZYZNY (DO OK. 1500 R.)

NAWIEDZION... ZNAMIENTĄ NIEMOCĄ.
EXPRESSIONS REFERRING TO PEOPLE AFFECTED BY ILLNESS
OR DISABILITY IN THE EARLIEST MONUMENTS OF THE POLISH
LANGUAGE (UP TO CIRCA 1500)

ABSTRACT: The article is dedicated to the designations of individuals afflicted with severe ailments or disabilities in 14th-15th-century linguistic monuments, such as *blaskaty*, *kiktawy*, *momotliwy*, *piędzimaż*, *szyl*. Certain afflictions were deemed significant enough by medieval users of the Polish language to have a decisive impact on the speaker's perception of the affected individual. Hence, the predominant characteristic attributed to the described person became their significant, visible, and (mostly) irreversible health impairment. Given that both then and now, physical health is considered a positive value in the category of vital values, terms used to describe ill individuals contain a negative evaluative element. The article thus demonstrates the contexts in which these designations were employed in texts and the functions they served therein.

KEYWORDS: history of the Polish language, historical semantics, Old Polish lexicon, illness and disability in the Middle Ages

Wprowadzenie¹

W tekstach źródłowych sprzed ok. 1500 r.² zachowały się liczne poświadczenia polskiego słownictwa związanego z chorobami. Są to nie tylko nazwy rozmaitych dolegliwości³, ale też określenia opisujące ich intensywność. Poważne schorzenia były określane jako *przesilna*, *przezła*, *trudna*, *wiel(i)ka* czy też *ustawiczna niemoc* (por. SStp V, s. 196–199). W łacińsko-polskim słowniczku Tomasza ze Śrzdki z ok. 1490 r.⁴ zapisano jeszcze jedno interesujące określenie:

Depositus est a Deo notabili infirmitate złożon albo nawiedzion jest od Boga znamienitą niemocą – *LeksRzW*, s. 89.

Połączenie wyrazowe *znamienita niemoc* można zdefiniować jako: ‘*widoczna i ciężka choroba*’. Zadałam sobie pytanie, jakie dolegliwości mogły zostać uznane przez użytkowników późnośredniowiecznej polszczyzny za *znamienite*, a także które z nich były na tyle poważne, że miały decydujący wpływ na sposób postrzegania drugiego człowieka przez mówiącego, tj. w jakich warunkach dominującą cechą opisywanej osoby stawał się jej znaczny, widoczny i (przeważnie) nieodwracalny uszczerbek na zdrowiu.

Z pomocą *Słownika pojęciowego języka staropolskiego* (SPJS) wyekscepowalam 72 określenia osób dotkniętych ciężką chorobą bądź niepełnosprawnością, które pochodzą z haseł *Słownika staropolskiego* (SStp) wraz z jego *Suplementem cz. I* (SI) oraz z materiałów do *Suplementu cz. II* (w przygotowaniu). Są to przeważnie przymiotniki (często zsubstantywowane), w mniejszej liczbie rzeczowniki, jak również imiesłowy przymiotnikowe czynne i bierne, imiesłowy

¹ Artykuł jest rezultatem projektu „Baza leksykalna średniowiecznej polszczyzny (do 1500 roku). Fleksja”, realizowanego w latach 2018–2024 pod kierownictwem dr hab. E. Deptuchowej, prof. IJP PAN, finansowanego ze środków Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki nr 0201/NPRH6/H11/85/2018.

² Na potrzeby niniejszego artykułu zasadniczo zachowuję chronologizację źródeł przyjętą w Sstp, którego *terminus ad quem* określono umownie na 1500 r. Z czasem ustalono, że niektóre zabytki w kanonie Sstp pochodzą z przekazów z początku XVI w. (np. *Rozmyślanie przemyskie*, modlitewnik Nawojki). Nie wykluczam tego typu źródeł z moich rozważań, choć skupiam się na polskim słownictwie XIV–XV w.

³ Analiza językowa nazw chorób w dawnej polszczyźnie była wielokrotnie przedmiotem badań – por. m.in. prace: L.A. Jankowiak (2001), B. Raszewskiej-Żurek (2022), I. Steczko (2002, 2003, 2016). Nazwami chorób w gwarach zajmowały się m.in. M. Buława (2019) i M. Marczevska (2012).

⁴ Cytat nie został wykorzystany w ilustracji materiałowej hasła *Niemoc* w SStp. Natrafiłam nań podczas kwerendy w materiałach uzupełniających Sstp, wykonanej w ramach opracowania *Suplementu cz. II* oraz realizacji projektu „Baza leksykalna średniowiecznej polszczyzny” (BLŚP). Oba przedsięwzięcia są obecnie realizowane przez zespół Pracowni Języka Staropolskiego IJP PAN w Krakowie.

czasu przeszłego czynne II (na *-ł-*) oraz jeden zleksykalizowany dawny imiesłów bierny czasu teraźniejszego (na *-m-*), a także jedno wyrażenie przyimkowe. Określenia osób zostały utworzone przeważnie od nazwy choroby (np. *kiławy* < *kiła*, *wrzodliwy* < *wrzód*), dysfunkcyjnego organu (np. *gardłaty* < *gardło*, *przezmańdek* < *mądo* 'jądro') bądź czynności charakterystycznej dla cierpiącego na daną dolegliwość (*niewidzący* < *nie widzieć*, *szepietliwy* < *szepiotać*).

Zestawienie materiału

Nazwy osób dotkniętych chorobą bądź niepełnosprawnością poświadczane w za-
bytkach średniowiecznej polszczyzny można podzielić na kilka grup ze względu
na rodzaj dysfunkcji⁵:

- **niezadawalająca ogólna kondycja fizyczna**

'słaby, wątlý, pozbawiony sił': *mdły*, *lubawy*, *niemocny*, *niezdrowy*, *przecharsty*,
truchliwy, *truchły*;

'chory, cierpiący': *trudny*, *wrzodliwy*, *zachorzały*;

'ten, co odniósł rany, skaleczony': *ranny*;

- **dysfunkcje narządów zmysłów (wzroku, słuchu, mowy)**

'taki, który nie widzi, pozbawiony wzroku': *niewidomy*, *niewidzący*, *ślepy*;

'jednooki': *blikawy*, *rozoki*;

'zezowaty': *blaskaty*, *blaskooki*, *szarlooki*, *szyl*;

'cierpiący na zbyt obfite wydzielanie się łez, kaprawy': *szawy*;

'niesłyszący': *głuchy*, *nieluchający*;

'niemający zdolności mówienia': *niemy*, *okchły*;

'jąkający się': *blekot*, *momotliwy*;

'mówiący niewyraźnie, bełkocący': *blekotliwy*;

'wadliwie wymawiający, sepleniący': *szepietliwy*;

- **dysfunkcje narządów ruchu**

'pozbawiony możliwości poruszania się, bezwładny, cierpiący na paraliż': *parali-
tyk*, *zeschły*;

⁵ W zestawieniu nie uwzględniłem wyrazów niepoświadczonych w odniesieniu do ludzi, tj. dotyczących dolegliwości zwierząt, np. *klecawy* (o koniu) 'kulawy' (bohemizm); *szpotawy* (o koniu) 'cierpiący na chorobę zwaną szpat, kulawy'; bądź opisujących chore części ciała, np. *jaskrzawy* (o oku) 'z bielmem na rogówce'; *spuchlany* 'spuchnięty, obrzękły, dotknięty puchliną wodną'. W prezentacji materiału pomijam warianty fonetyczne poszczególnych leksemów, a cytaty przytaczam w transkrypcji (wydawców bądź własnej – por. wykaz źródeł). Określenia synonimiczne omawiam razem – zgrupowane przy jednej definicji (uogólnionej na podstawie znaczeń sformułowanych w SStp). Skróty nazw źródeł pochodzą z kanonu BLŚP, zmodyfikowanego względem skrótów stosowanych w Sstp.

‘trwale okaleczony wskutek zranienia lub obcięcia czy złamania jakiegoś członka’: *ochromiały, ocięty*;

‘mający rękę (lub jej część) uciętą’: *jednoręki, kika, kiktawy*;

‘kulawy’: *chromy*;

‘mający drewnianą nogę’: *szczudłowaty*;

- **zaburzone proporcje i symetria ciała**

‘człowiek chorobliwie niskiego wzrostu’: *karzeł, piędzimąż, na piędzi mąż*;

‘mający zdeformowaną sylwetkę, zgięty’: *skrzywiony, załamiony*;

‘spuchnięty, obrzmiały, zwłaszcza cierpiący na wodną puchlinę’: *opuchły, wodnocielny*;

‘mający garb’: *garbaty, garbowaty*;

‘mający rozdętą, zgrubiałą przednią część szyi, czyli tzw. wole, wskutek powiększenia gruczołu tarczycy’: *gardłaty, wolowaty*;

‘mający przepuklinę’: *kiławy, wypukły*;

‘mający krzywe, skrzywione usta’: *krzywousty*;

‘mający krzywy nos’: *krzywonos*;

‘mający pochyloną głowę’: *krzywogłowy*;

- **zmiany skórne**

‘pokryty krostami, mający krosty’: *krostawy*;

‘dotknięty trądem, chory na trąd’: *trędowaty*;

‘mający parchy, wyłysiały z powodu parchów’: *parchowaty*;

‘pokryty modzelami czy też do modzela podobny, stwardniały’: *modzelowaty*;

- **utrata kontroli nad własnym zachowaniem⁶**

‘lunatyk’: *miesięcznik, namiesięcznik*;

‘chory umysłowo, obłąkany, szalenie’: *szalony, wciekły, wściekły*;

‘człowiek zniewolony przez złego ducha’: *opętany*;

‘człowiek, który stracił pamięć’: *zapamiętnik*;

‘taki, który stracił przytomność, zemdlony’: *zetchły*;

- **niepłodność**

‘bezpłodny’: *jałowy, niepłodliwy, niepłodny*.

Wprawdzie niepłodność nie ma wyraźnych zewnętrznych symptomów widocznych na ciele chorego (a ściślej – chorej), jednak jest znamienitą niemocą ze względu na to, że jej objawem jest brak potomstwa, doskonale widoczny dla otoczenia i przez nie oceniany.

⁶ Nazwa tej grupy jest umowna, gdyż przeważnie trudno jednoznacznie wskazać, czy określenia pojawiające się w zabytkach staropolskich odnoszą się do konkretnych chorób neurologicznych, zaburzeń psychicznych, stanu odurzenia, czy też do opętania przez złe moce (por. Pawłaczyk 2007, s. 26, Zakrzewska 2007, s. 279).

Do tej samej grupy można ponadto zaliczyć trzy określenia nazywające mężczyznę pozbawionego zewnętrznych narządów rozrodczych: 'eunuch, kastrat': *czyszczony, przezmądek, strzebiony*.

Warto zaznaczyć, że wszystkie polskie odpowiedniki łac. słowa *eunuchus* notowane w zabytkach średniowiecznej polszczyzny, które odnoszą się do ludzi, dotyczą realiów biblijnych. Mowa w nich o urzędnikach na dworach starożytnych władców oraz o Izraelitach wykluczonych z udziału w czynnościach kultowych z powodu okaleczenia (por. Pawlaczyk 2007, s. 94–96). W tekstach dotyczących realiów XV-wiecznej Polski wyraz *eunuchus* (a co za tym idzie jego polskie odpowiedniki i określenia szczegółowe) zawsze odnosi się do konia – tj. wałacha.

Okoliczności stosowania określeń osób dotkniętych ciężkimi schorzeniami lub niepełnosprawnością

W polskim piśmiennictwie sprzed ok. 1500 r. wymienione wyżej określenia pojawiają się w różnorodnych kontekstach. Niekiedy daje się z nich wyczytać sądy piszącego na temat świata i opisywanych ludzi. Próby odtworzenia społecznej interpretacji rzeczywistości pozajęzykowej utrwalonej na różnych poziomach języka powstają zwykle w związku z koncepcją językowego obrazu świata⁷. Zabytki polszczyzny dawnej, zwłaszcza średniowiecznej, nie są idealnym materiałem do prowadzenia analiz JOS, gdyż dostępne współczesnym badaczom źródła nie są reprezentatywne dla ówczesnego piśmiennictwa, ponieważ zachowało się ono w niewielkim procencie, w dodatku w sposób wybiórczy, często tylko fragmentarycznie, oprócz tego wiele zapisów jest niemożliwych do jednoznacznej interpretacji. Trudno w takich warunkach orzekać, czy poglądy przedstawione w danym fragmencie wyrażają ponadjednostkową ocenę danego zjawiska reprezentatywną dla wspólnoty komunikacyjnej (w tym jej niepiśmiennych członków), co jest istotnym elementem JOS (por. Rak 2010, s. 488–490).

Wydaje się to tym bardziej problematyczne, gdy przedmiotem rozważań jest grupa nisko frekwencyjnych przymiotników, obecnych w nielicznych, izolowanych poświadczeniach. Okazuje się jednak, że owe poświadczenia w większości nie pochodzą z utworów mających znamiona indywidualnej twórczości, lecz z tekstów o charakterze normatywnym bądź odwołujących się do ich treści (np. kazań czy rot sądowych). Wartościowanie choroby i kalectwa jest w nich

⁷ „Językowy obraz świata to pewien zespół sądów mniej lub bardziej utrwalonych w języku, zawartych w znaczeniu wyrazów lub przez te znaczenia implikowanych, który orzeka o cechach i sposobach istnienia obiektów świata pozajęzykowego” (Bartmiński, Tokarski 1986, s. 72).

odzwierciedleniem obowiązujących zasad – czy to przepisów religijnych⁸, czy prawa świeckiego, ma zatem charakter oficjalnej wykładni obowiązującej całą społeczność. Jest zatem nie tyle stereotypowe, ile modelowe.

Zdając sobie sprawę z omówionych ograniczeń, chciałabym zwrócić uwagę na kilka charakterystycznych motywów występujących w przeanalizowanych przeze mnie fragmentach tekstów, które zawierają nazwy osób dotkniętych znamienitą niemocą. Sądzę, że dają one pewien wgląd w społeczną interpretację zjawiska ciężkiej choroby i kalectwa w polszczyźnie średniowiecznej, którą można opisać w sposób inspirowany koncepcją JOS.

1. Antynomia: zdrowie i nieuleczalna choroba

W tekstach religijnych o tematyce biblijnej i hagiograficznej wielokrotnie występuje antynomiczne zestawienie zdrowia i ciężkiej, nieuleczalnej choroby. W świecie, w którym medycyna była bezradna wobec większości poważnych dolegliwości i kalectwa, nazwy osób dotkniętych znamienitymi niemocami występują często w kontekście uzdrowienia, będącego szczególną łaską i dowodem nadprzyrodzonej mocy cudotwórcy – Jezusa, proroków i apostołów:

Powiedzcie Janowi, coście widzieli a słyszeli: ślepi widzą, chromi chodzą, trędowaci oczyszczeni, głuszy słyszą, martwi wstają – *Rozm*, s. 315.

Motyw będzie powracać w żywotach świętych. Uleczenie obrażeń świętego, odniesionych podczas tortur, bądź dar uzdrawiania innych ludzi jest namacalnym dowodem świętości (por. Klimecka 1997, s. 57).

2. Fizyczna doskonałość Jezusa

Uzewnętrznieniem bosko-ludzkiej natury Syna Bożego jest jego fizyczna doskonałość, o czym przekonuje szczegółowy opis wyglądu Jezusa zamieszczony w *Rozmyślanii przemyskim*, opracowany na podstawie różnych średniowiecznych źródeł łacińskich (por. *Rozm*, s. 148–154). W narracji powtarzają się sformułowania w rodzaju, „nie było w nim żadnej szkaradności”, jego członki były umiarkowanych rozmiarów, ani za długie, ani za krótkie, nie chude, ale i nie mięjsze, kształtne i o przyjemnym dla oka zabarwieniu. Naturalnie, Jezus nie miał żadnych niedoskonałości w postaci asymetrii ciała, wola, garbu, żyłaków, wad wzroku czy wymowy. Jedynie jego stopy nosiły ślady forsownych wędrówek po Ziemi Świętej, ponieważ chodził boso. Zdaniem pobożnego autora nawet humory w ciele Syna Bożego pozostawały w doskonałej równowadze, co koresponduje z Jego

⁸ Dotyczy to również zabytków będących przekładem tekstu Pisma Świętego, który w średniowieczu był interpretowany w oparciu o zasady teologii chrześcijańskiej.

zharmonizowaną bosko-ludzką naturą, nie miały się Go zatem żadne choroby (por. Jankowiak 2001, s. 10).

Z powyższego opisu możemy pośrednio wnioskować na temat tego, jakie cechy wyglądu, zdaniem ludzi żyjących w średniowieczu, były oceniane jako niepożądane, ale sądzę, że kryje się w nim coś więcej niż prezentacja kanonu estetycznego epoki.

3. Ułomność przyczyną wykluczenia (w Starym Testamencie)

Nazwy widocznych ułomności odnotowane są także w niekompletnym średniowiecznym przekładzie Starego Testamentu – *Biblii królowej Zofii*. W Księdze kapłańskiej, w której określone są szczegółowo zasady kultu Jahwe, wskazano, komu z pokolenia Lewiego nie wolno brać udziału w składaniu ofiar:

Człowiek z siemienia twego..., jeżeli by miał pokalanie, nie będzie oferować chlebow Bogu swemu ani przystąpi k służbie jego, byłiby ślepy albo chromy, albo małego <albo wielkiego>, albo rozdętego nosa, albo złomionej ręki albo nogi, albo garbowaty albo słzawy, albo bielmo mający na oczu, albo ustawny świrzb, albo krostawy na ciele albo kiławy – *BZ Lev 21, 17–20*.

Zwierzę ofiarne też nie może być ułomne:

Będzieli ślepe albo chrome, albo ranione, albo liszaje mające albo świrzb, albo krostawe, nie oferujcie tego Panu... Wszelki <e> dobytczę *starte albo *stłuczone, albo uciętego albo odjątego łona nie *oferujcie Panu – *BZ Lev 22, 22–24*.

W opisie wyglądu Jezusa w *Rozmyślanii przemyskim*⁹ posłużono się większością określeń użytych w Księdze kapłańskiej – oczywiście stwierdzając, że żadna z wymienionych ułomności go nie dotyczy:

- oblicze: „w nim nie było nijednego pobrudzenia ani żadna szkaradność”
- oczy: „nie były barzo małe ani teże wielkie, ale były <w> umiar... Nie były też głębokie, ale maluško wysiadłe... mało szyrokie... a światłe jako krasa jacyunktowa... przez wsze przygany”
- nos: „był ni mając żadnego niestatku, bo nie był cienki ani krzywy a też nie był mięszy, ale <w> umiar”
- język: „nie kłokietliwy, nie szepietliwy ani momotliwy”
- szyja: „ni miał gruczoła na garle ani garbu ktorego”
- plecy: „nie bar<zo> szyrokie ani barzo wąskie, ale maluczko nachylony a rowny, bo nijedne kości nie było znać”

⁹ W tym samym utworze znajduje się również opis fizycznej doskonałości Maryi (por. *Rozm*, s. 20–23), ale nie tak szczegółowo, jak jej syna.

- ręce: „nijednej szkaradości ni miały, długie, gładkie, zdrowy a prosty... nijednej żyły szkarade było tamo baczyć, też nijedna kość nie była wysiadła na jego rękę” (por. *Rozm*, s. 148–154).

Nie jest to przypadkowe zestawienie. Zgodnie z teologią chrześcijańską Chrystus jest Barankiem Bożym i kapłanem Nowego Przymierza, zatem jego ciało nie może mieć żadnej skazy, która wykluczałaby go z udziału w czynnościach kultowych (por. Pawlaczyk 2007, s. 43, 120, 132).

4. Ciężki uszczerbek na zdrowiu jako cecha wyróżniająca człowieka

Zwykli śmiertelnicy ulegają urazom, zapadają na choroby, cierpią z powodu niepełnosprawności i przeważnie nie mają na to wpływu. Na tle przeciętnych, zdrowych członków społeczności wyróżniają się wyglądem i zachowaniem, co ułatwia charakteryzowanie takich ludzi przez pryzmat ich dolegliwości. Używanie określeń osób dotkniętych poważnymi i widocznymi chorobami może pełnić funkcję identyfikacyjną bez odcienia deprecjacji. W zabytkach średniowiecznej polszczyzny tego typu nazwy są poświadczane m.in. w odniesieniu do władców. Bolesław z powodu asymetrii twarzy został zapamiętany jako *krzywousty* (por. Jasiński 1995, s. 138). Z kolei Elżbietę Łokietkównę, królową Węgier, nazwano *kik-tawą* po tym, jak straciła cztery palce wskutek zamachu przeprowadzonego przez Felicjana Zacha (por. *DłHist* III, s. 134). Przydomki nawiązujące do kalectwa otrzymywali ludzie różnych stanów, w tym biskupi, jak Bodzęta zwany Ślepym¹⁰ (por. *MPH* III, s. 369), rzemieślnicy, jak Paulus Kulawy z Krakowa (por. *CracArt* nr 930), czy kmiecie, jak niejaki Kwecik zwany *kika*. Miał on jedną rękę odciętą, a drugą bezwładną, lecz, zdaniem pisarza *Księgi henrykowskiej*, dożył sędziwego wieku, a miejscowy opat zapewniał mu wsparcie materialne (por. *KsHenr*, s. 116–117; 277–278).

W zabytkach sprzed ok. 1500 r. nie natrafiłam na żaden wyraźny ślad użycia omawianego słownictwa w funkcji inwektywy, pośrednio informują o tym jednak nieco późniejsze źródła. Bartłomiej z Bydgoszczy w rękopiśmiennym słowniku z 1532 r. zilustrował łacińskie hasło *Convicium*¹¹ autorskimi przykładami wyzwisk urągających dobrym obyczajom: „Tu es cecus, claudus, gulosus, spurius” (k. 35r). Wynika stąd, że nazwanie bliźniego *ślepym* czy *chromym* mogło być równie obraźliwe, co wytykanie mu obżarstwa czy nieprawego pochodzenia, a skoro budziło dezaprobatę bydgoskiego leksykografa, niewątpliwie nierzadko się zdarzało.

¹⁰ Autor zapiski sprecyzował, że Bodzęta utracił wzrok w podeszłym wieku i to wówczas kmiecie, którzy znali go wcześniej, nazwali go *ślepym biskupem*.

¹¹ Polskie odpowiedniki wyrazu hasłowego podane przez Bartłomieja to *urąganie*, *przymowka*, *sromocenie* (por. BzB V 161).

5. Pomoc osobom chorym bądź okaleczonym jako chrześcijański obowiązek

Nieodwracalne pogorszenie stanu zdrowia oznacza dla chorego w najlepszym razie obniżenie jakości życia, w najgorszym uniemożliwia samodzielną egzystencję. Ludzie dotknięci znamienitymi chorobami w średniowieczu zmuszeni byli do szukania pomocy u innych, dlatego ich określenia często spotykamy w opisach działalności dobroczynnej oraz w zaleceniach dla członków bractw religijnych, np.

Gdyby się niestety z braciej albo z siostr przygodziło rozniemoc..., tedy powinni są niemocnego nawiedzić przynajmniej jeden raz <na tydzień>, a onego to nie<mocne>go... mają przywodzić, iżby przyjął pokutę, a z pospolitych pieniędzy potrzeby niemocnym rządząc i jednając – Reg 13r-v.

Niesienie pomocy potrzebującym zwykle oznacza zapewnienie im opieki i wsparcia duchowego, nie zaś leczenie (por. Klimecka 1997, s. 58). W żywotach świętych-wyznawców hojność oraz ofiarność wobec ubogich i chorych (niekiedy wymagająca heroicznych wysiłków) jest dowodem świętości.

6. Chory jako metafora grzesznika

W zabytkach średniowiecznej polszczyzny podejmowany jest również temat ciężkiej choroby bądź niepełnosprawności w kontekście moralnym. W kazaniach osoby dotknięte różnego rodzaju znamienitymi niemocami symbolizują niekiedy różne rodzaje grzeszników:

A wtore: <Wstań!> mowi Bog miłościwy leżącym, iż się we złem kochają, a tacy dobrze się przez onogo niemocnego paralytyka, trudną niemocą urażonego, znamionują – Kśw br 29–32.

Takie zestawienie nawiązuje, rzecz jasna, do relacji biblijnych, w których niemoc fizyczna odzwierciedla zły stan duszy człowieka, zaś cuda fizycznego uzdrowienia (zwłaszcza dokonane podczas ziemskiej misji Jezusa) obrazują duchową odnowę i nawrócenie grzesznika (por. Zakrzewska 2007, s. 20–27). Przekonanie o wszechwiedzy i wszechmocy Boga mogło prowadzić średniowiecznych chrześcijan do przywodzącej na myśl Stary Testament konkluzji, że choroba jest zsyłana przez Boga jako kara za grzechy. Niekiedy wywoływało to poczucie niezasłużonej krzywdy. W jednym z glosowanych łacińskich kazań jako przykład niewdzięcznych ludzi, którzy nie wierzą, że Bóg jest dawcą wszelkiego dobra, wymienione są osoby urągające Stwórcy z powodu swojego kalectwa:

Sunt quidam malicosi, qui hoc non videntur credere, quod Deus omnia bona fecit. Nam tales reprehendunt Deum.... Primo in corporalibus, ut sunt gibosi, garbaci, ceci,

surdi, <strumosi>, garłaci alias wolowaci, leprosi, monoculi. Nam tales reprehendunt Deum, quod non sunt sani – *GLDom 77*.

Są to garbaci, niewidomi, głusi, mający wole, trędowaci i jednoocy (głosator podał polskie odpowiedniki tylko trzech spośród tych nazw).

Jako że modelową postawą dla chrześcijanina było pokorne znoszenie cierpienia, złorzeczenie Bogu w reakcji na utratę zdrowia jest zachowaniem niechlubnym. Jednak wskazanie woli Boga jako przyczyny ciężkiej choroby może w pewnych okolicznościach usprawiedliwiać postępowanie człowieka.

7. Autentyczność choroby

W poznańskich księgach sądowych odnotowane są interesujące sformułowania:

Iżem był złożon prawą niemocą ot Boga przepuszczoną, a nie ze zmyśloną, wten czas, kiedym miał roku patrzeć z panem Bartoszem... o ujazd i o kopce – 1428 *Pozn* nr 1506.

Iżem był niemocen prawą niemocą ot Boga złożoną tedy, kiedym miał słuchać przysięgi na poroczkach ot Rachwała – 1429 *Pozn* nr 1329.

Ustalona formuła słowna (z niewielkimi modyfikacjami) powtarzała się w roztach osób, które nieobecność w czasie wykonywania czynności prawnych tłumaczyły działaniem „siły wyższej”. W takim wypadku usprawiedliwienie zapewnia tylko ciężka, obłożna choroba będąca dopustem Bożym w przeciwieństwie do wywołanej bądź udawanej przez obwinionego:

Pirwy i wtory rok przez prostą niemoc poddani naszym mogli otłóżyć, ale trzeci rok przez pomie<nie>nia spowiedzi i kapłana prawą niemocą będą moc i mają mieć moc przedłużyć, a na czwartem przysięgę cielną, to jest przez dotknięcie, ma uczynić, jako niewymyślnie tedy był niemocen – *Sul 74*.

Złożenie tak sformułowanej przysięgi sprawia, że sam Bóg staje się gwarantem prawości i niewinności człowieka, który nie dopełnił obowiązku. Przytoczona wcześniej formuła *złożon albo nawiedzion jest od Boga znamienitą niemocą*, zapisana w słowniczku Tomasza ze Śródki, mogła mieć zastosowanie w podobnych okolicznościach.

8. Ukaranie sprawcy okaleczenia

Kiedy nieodwracalny uszczerbek na zdrowiu jest spowodowany przez drugiego człowieka, sprawca okaleczenia zasługuje na karę:

Pakliby kto uderzył w oko sługę swego albo *dziewki *swej, a blikawe je uczyniłby, ma je puścić wolno za oko, które wybił – *BZ Ex 21, 26*.

Ta zasada obowiązuje również w polskim prawodawstwie średniowiecznym – człowiekowi okaleczonemu przysługuje odszkodowanie za odniesione obrażenia, według ustalonego cennika:

A uciaw rękę, nogę albo nos, piecnaćcie grzywien, ale uciaw wielgi palec, ośm grzywien, a za każdy jinszy palec, uciaw ji, trzy grzywiny groszow temu ociętemu zapłacić ma – *Sul 67*.

Będzieli człowi<e>k ciężko uranion albo ochromion..., tego zapłata jest dziewięć funtow..., jako wiele chromoty albo ran, tako wiele tych zapłat – *OrtMac 11v*.

Wprawdzie pieniądze nie mogły przywrócić zdrowia osobie okaleczonej, ale grzywna była w zasadzie jedyną formą zadośćuczynienia dotkliwą dla sprawcy, a przynoszącą jakkolwiek ulgę pokrzywdzonemu. Określenie wartości poszczególnych członków przy ustalaniu kary za ciężkie uszkodzenie ciała miało sprawić, że wyroki wydawane w różnych sprawach będą porównywalne i adekwatne do wyrządzonej krzywdy.

9. Arbitralna ocena czyjegoś stanu zdrowia

W niektórych wypadkach przypisanie osobie, o której się mówi, określonej dolegliwości bywało arbitralne:

Pani pusta trzecią część posagu, acz chce, ot przyjacioł oddalić może...

Kiedykoli... niekatora ślachcianka... posag swoj albo wiano we wsi albo dziedzinie... miałaby, a ta ista byłaby jałowa albo niepłodna a płodu z siebie od męża swego prawego nie miałaby, tegdy gdy mąż jej umrze, służyć będzie wdowie rzeczonej... trzecią część takiego wiana albo posagu bez wszego gabania nadziei – *Sul 104*.

W tym przekładzie statutów książąt mazowieckich zarówno przymiotniki *jałowy* i *niepłodny*, jak i przymiotnik *pusty*, a także fraza *płodu z siebie nie mieć* są odpowiednikami łac. *sterilis*. Bezdzielnosc wdowy została utożsamiona z jej niepłodnością, bez wnikania w powody, dla których zmarły szlachcic nie pozostawił spadkobierców w prostej linii. Mamy zatem do czynienia z uproszczeniem – dla wzbogacenia szeregu synonimicznego tłumacz zestawil powierzchownie bliskoznacznacne określenia stanu bezpotomności kobiety, z których dwa są neutralne, a dwa wskazują na chorobowe podłoże problemu.

Podsumowanie

W średniowieczu obecność osób dotkniętych znamienitymi niemocami w społeczeństwie była powszechna. Widok ludzi cierpiących z powodu wad wrodzonych i przebytych chorób, okaleczonych na polach bitew, w wypadkach podczas wykonywania codziennych czynności czy w ramach kary za popełnione przestępstwa wzbudzał całą gamę uczuć – niekiedy strach i odrazę, ale też współczucie – i skłaniał do refleksji nad kruchością i przemijalnością zdrowia. W omówionych nazwach osób choroba bądź niepełnosprawność mają decydujący wpływ na to, jak mówiący postrzega drugiego człowieka. Jest to naturalne w kontekstach związanych z leczeniem chorób i zapobieganiem im (człowiek chory to pacjent) oraz osądzaniem win i zadośćuczynieniem za spowodowanie uszczerbku na zdrowiu (człowiek chory jest pokrzywdzony). Niekiedy wskazanie dolegliwości, na którą cierpi dany człowiek, objawiającej się jego szczególnym wyglądem, pełni funkcję charakteryzującą (człowiek chory jest wyjątkowy). Są też sytuacje, w których choroba bądź niepełnosprawność są traktowane jako wyznaczniki pozycji społecznej, a ściślej jako widoczny znak niższości osób nimi dotkniętych. Deficyt zdrowia fizycznego czyni człowieka niezdolnym do samodzielnej egzystencji (człowiek chory jest słaby) i zapewnienia sobie środków do życia (człowiek chory jest biedny) lub po prostu uniemożliwia konkrowanie z przeciętnymi ludźmi, czyni go nieatrakcyjnym (człowiek chory jest gorszy). Deficyt zdrowia bywa też interpretowany jako uzewnętrznienie choroby duszy (człowiek chory jest grzeszny). Te skojarzenia są źródłem utożsamienia choroby ze złem.

Jako że zarówno wówczas, jak i współcześnie w kategorii wartości witalnych zdrowie fizyczne to wartość pozytywna, określenia osób chorych zawierają element wartościowania negatywnego (por. Puzynina 1992, s. 152–168; Marczevska 2012, s. 301–304), zwłaszcza w kontekstach pozamedycznych. W realiach średniowiecznych deficyt zdrowia, sił i sprawności fizycznej nieuchronnie wiązał się z bólem, niedostatkiem, poczuciem niższości, zależnością od zdrowych ludzi i brakiem perspektyw poprawy losu, dlatego stawał się istotnym, jeśli nie centralnym elementem tożsamości cierpiącego człowieka i jego postrzegania przez otoczenie, a tradycja przechowała wiele używanych wówczas określeń takich osób. Część z owych nazw została zapomniana, niektóre, choć nadal znane, jak *ślepy* czy *kulawy*, są coraz rzadziej używane w odniesieniu do ludzi, gdyż z czasem nabrały ujemnego odcienia znaczeniowego i są odbierane jako lekceważące, a wręcz poniżające. Zastępują je bardziej neutralne odpowiedniki, jak *niewidomy* czy *chromy*.

Obecnie często już samo utożsamienie człowieka z jego chorobą bądź ułomnością bywa uważane za silnie stygmatyzujące i wykluczające, więc we współczesnej polszczyźnie poszukuje się środków językowych pozwalających unikać wysuwania na pierwszy plan jednego, konwencjonalnego elementu charakterystyki osoby, o której mówimy, np. *osoba z niepełnosprawnością* zamiast *niepełnosprawny*, *osoba z wadą wzroku* zamiast *niewidomy* (por. komunikat Rady Języka Polskiego z 2021 r.). Zasób określeń używanych w odniesieniu do ludzi dotkniętych widocznymi i poważnymi dolegliwościami (zwłaszcza nazw rzeczownikowych, w mniejszym stopniu przymiotnikowych) ciągle się zmienia, odzwierciedlając ewolucję w postrzeganiu tych osób przez wspólnotę komunikacyjną.

Bibliografia

- Bartmiński, J., Tokarski, R. (1986). Językowy obraz świata a spójność tekstu. W: T. Dobrzyńska (red.), *Teoria tekstu. Zbiór studiów* (65–81). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Buława, M. (2019). Nazwy chorób w gwarach polskich, Kraków: Polska Akademia Nauk. Instytut Języka Polskiego (seria: *Prace Instytutu Języka Polskiego PAN* nr 154).
- Jankowiak, L.A. (2001). Nazwy chorób w polszczyźnie XVI wieku (Próba charakterystyki), *Slavia Occidentalis*, 58, 9–18.
- Jasiński, K. (1995). Przydomek Bolesława Krzywoustego, *Genealogia. Studia i materiały historyczne* 6, 137–146.
- Klimecka, G. (1997). Chory i choroba. W: B. Geremek (red.), *Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w.* (57–64). Warszawa: IH PAN : „Semper”.
- Marczewska, M. (2012). *Ja cię zamawiam, ja cię wypędzam... Choroba: studium języko-wo-kulturowe*, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach.
- Pawlaczyk, B. (2007). Kazuistyka medyczna. W: B. Pawlaczyk (red.), *Biblia a medycyna*, (33–252). Poznań: Księgarnia Św. Wojciecha.
- Puzynina, J. (1992). *Język wartości*, Warszawa: PWN.
- Rak, M. (2010), Czym nie jest językowy obraz świata? W: R. Przybylska, J. Kaś, K. Sikora (red.), *Symbole grammaticae in honorem Boguslai Dunaj*, (485–495). Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Raszewska-Żurek, B. (2022), Dawne epidemie w świetle nazw *mór*, *morowe powietrze* i pochodnych – doba staro- i średniopolska, *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury*, 34, 243–264. Pozyskano z <https://ruj.uj.edu.pl/server/api/core/bitstreams/a4b-90d1a-1ecb-4dfb-b9db-4a74079368ff/content> [data dostępu: 19.04.2024].
- Steczko, I. (2002). Mietnica, kaduk, boża kaźń, czyli o nazwach epilepsji w polszczyźnie XV i XVI w., *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica I*,

- 387–402. Pozyskano z <https://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/4599/AF006--33--Mietnica-kaduk-boza-kazn--Steczko.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [data dostępu: 19.04.2024].
- Steczko, A., Steczko, I., Składzień, J., (2003). Katarrus, chrapota, ślinogorz, czyli o nazwach i leczeniu schorzeń laryngologicznych na podstawie zabytków języka polskiego z XV i XVI wieku, *Otolaryngologia Polska*, t. 57, nr 2, 295–300.
- Steczko, I. (2016). Przymiot albo dworska niemoc i jej synonimiczne miana w polszczyźnie XV i XVI wieku. W: K. Polek, Ł. T. Sroka (red. nauk.), *Epidemie w dziejach Europy: konsekwencje społeczne, gospodarcze i kulturowe*, (156–168). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. Pozyskano z <https://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/11184/PM756--Steczko-przymiot-albo-dworska.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [data dostępu: 19.04.2024].
- Wolnicz-Pawłowska, E. (2004). Ślachetne zdrowie... – zdrowie i życie człowieka w języku staropolskim i we współczesnej polszczyźnie. W: red. W. Bołoz, E. Wolnicz-Pawłowska, *Życie i zdrowie człowieka w tradycji i kulturze polskiej. Materiały konferencji Problematyka życia i zdrowia w tradycji i kulturze polskiej* (151–170). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Zakrzewska, M. (2007). Choroba – zło dotyczące człowieka. W: B. Pawlaczyk (red.), *Biblia a medycyna* (17–27). Poznań: Księgarnia Św. Wojciecha.
- Zakrzewska, M. (2007). Uzdrawienia w Nowym Testamencie. W: B. Pawlaczyk (red.), *Biblia a medycyna* (255–288). Poznań: Księgarnia Św. Wojciecha.

Publikacje internetowe

- Wyrażenia „osoba niepełnosprawna” i „osoba z niepełnosprawnością”, Rada Języka Polskiego, 2021, rjp.pan.pl/porady-jezykowe-main/2014-wyrazenia-osoba-niepelnosprawna-i-osoba-z-niepelnosprawnoscia-2 [data dostępu: 15.09.2023].

Źródła

- BZ – Biblia królowej Zofii. W: W. Twardzik (red.), *Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego*. Kraków 2006, (edycja DVD).
- CracArt – Ptaśnik, J. (1917). *Cracovia artificum 1300–1500, Źródła do Historii Sztuki i Cywilizacji w Polsce*, t. IV. Kraków: Akademia Umiejętności.
- DłHist III – Jan Długosz, *Historiae Polonicae libri XII*, A. Przeddziecki (wyd.), t. III. Kraków 1876.
- GI_{Dom} – Głosy polskie rękopisu *Sermones de tempore et de sanctis nr XV 32 Biblioteki oo. Dominikanów w Krakowie z drugiej połowy XV wieku*, R. Laskowski i J. Reczek (oprac.). Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1968.

- Kśw* – Kazania świętokrzyskie. W: W. Twardzik (red.), *Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego*. Kraków 2006, (edycja DVD).
- KsHenr* – *Księga Henrykowska*, R. Grodecki (przekł. i oprac.). Poznań–Wrocław: Instytut Zachodni, 1949.
- LeksRzW* – Rzepka W.R., Wydra W. (1986). Dwie staropolskie próby leksykograficzne z XV i XVI wieku (w berlińskim rkpsie Lat. Q 183), *Studia Polonistyczne*, 13, 85–97.
- MPH III* – Katalogi biskupów krakowskich, oprac. W. Kętrzyński. W: *Pomniki Dziejowe Polski. Monumenta Poloniae Historica*, wyd. przez lwowskich członków Komisji Historycznej Akademii Umiejętności, t. III. Lwów 1878.
- OrtMac* – Ortyle Maciejowskiego. W: W. Twardzik (red.), *Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego*. Kraków 2006, (edycja DVD).
- Pozn* – *Wielkopolskie rotty sądowe XIV–XV wieku*, t. I, *Roty poznańskie*, H. Kowalewicz, W. Kuraszkiwicz (oprac.). Poznań–Wrocław: PWN, 1959.
- Reg* – Reguła trzeciego zakonu św. Franciszka i drobniejsze zabytki języka polskiego z końca w. XV i początku XVI, H. Łopaciński (oprac.), *Prace Filologiczne*, 4, 689–794. [transkrypcja – MK].
- Rozm* – *Rozmyślanie przemyskie*. W: *Staropolskie apokryfy Nowego Testamentu* (edycja internetowa). Pozyskano z apocrypha.amu.edu.pl [data dostępu: 15.09.2023].
- Sul* – *Kodeks Suleda*. W: W. Twardzik (red.), *Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego*, Kraków 2006, (edycja DVD).

Słowniki i bazy danych

- BzB* – *Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy (wersja polsko-łacińska)*, t. 5, red. Elżbieta Kędelska, Irena Kwilecka, Arleta Łuczak, 2012. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- BLŚP* – *Baza leksykalna średniowiecznej polszczyzny*, red. E. Deptuchowa, blsp.ijp.pan.pl [data dostępu: 29.11.2024].
- SI* – *Słownik staropolski. Suplement, cz. I (verba absentia)*, red. E. Deptuchowa. Kraków: LEXIX, 2014.
- SPJS* – *Słownik pojęciowy języka staropolskiego*, red. B. Sieradzka-Baziur, 2015, spjs.ijp.pan.pl [data dostępu: 15.09.2023].
- SStp* – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. I–XI. Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–2002.

STRESZCZENIE

Artykuł jest poświęcony określeniom osób dotkniętych ciężkimi schorzeniami bądź niepełnosprawnością w XIV–XV-wiecznych zabytkach językowych, np. *blaskaty*, *kiktawy*,

momotliwy, piędzimąż, szyl. Pewne dolegliwości były uznawane przez średniowiecznych użytkowników polszczyzny za na tyle poważne, że miały decydujący wpływ na sposób postrzegania drugiego człowieka przez mówiącego, tj. dominującą cechą opisywanej osoby stawał się jej znaczny, widoczny i (przeważnie) nieodwracalny uszczerbek na zdrowiu. Jako że zarówno wówczas, jak i współcześnie w kategorii wartości witalnych zdrowie fizyczne to wartość pozytywna, określenia osób chorych zawierają element wartościowania negatywnego. W artykule pokazano zatem, w jakich sytuacjach owe określenia osób były używane w tekstach i jakie funkcje w nich pełniły.

SŁOWA KLUCZOWE: historia języka polskiego, semantyka historyczna, leksyka staropolska, choroba i niepełnosprawność w średniowieczu

MAGDALENA KLAPPER
Instytut Języka Polskiego PAN
al. A. Mickiewicza 31
31-120 Kraków